

UDK: 314.7(497.5)"194"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 9. 6. 2016.

Prihvaćeno: 12. 10. 2016.

Migracije stanovništva na hrvatskom području neposredno prije i nakon završetka Drugoga svjetskog rata*

MARICA KARAKAŠ OBRADOV

Hrvatski institut za povijest

Zagreb, Hrvatska

mkarakas@net.hr

U članku se sažeto prikazuju glavna migracijska kretanja i različite brojčane procjene migracija koje su zahvatile stanovništvo na hrvatskom području pretkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću. Obuhvaćene su masovnije migracije različitih, nacionalno/etnički heterogenih skupina, od zatočenika koncentracijskih logora, prisilnih radnika, ratnih zarobljenika do izbjeglica i kolonista.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat; Nezavisna Država Hrvatska; Narodna Republika Hrvatska; "narodna demokracija"; vanjske i unutarnje migracije

Drugi svjetski rat, uz velike ljudske gubitke i materijalna razaranja, obilježile su i masovne, ponajprije prisilne, ali i dobrovoljne migracije stanovništva. Po završetku rata slijedile su masovne vanjske migracije (iz inozemstva u Jugoslaviju i Hrvatsku i obrnuto) te unutarnje (unutar Jugoslavije odnosno njezinih narodnih država/republika).

Povratak iz inozemstva

S obzirom na veliki broj osoba koje je kraj rata zatekao izvan matičnih zemalja, repatrijacija je bila važan poslijeratni zadatak svih država, pa i Jugoslavije, odnosno svake narodne države/republike. Brojne osobe iz Jugoslavije, pa i Hrvatske, dočekale su kraj rata ponajviše u Njemačkoj i Austriji, a radilo se pretežno o zatočenicima koncentracijskih logora, prisilnim radnicima i rat-

* Ovaj je rad prošireno i dorađeno izlaganje sa znanstvenoga skupa "1945. – Na razmeđu dvaju totalitarizama" održanog 2. prosinca 2015. u Hrvatskom institutu za povijest.

nim zarobljenicima, među kojima su najbrojniji bili zarobljeni vojnici vojske Kraljevine Jugoslavije. Jugoslavenskim Nijemcima, evakuiranim, izbjeglim ili protjeranim, vlasti nove Jugoslavije nisu dopuštale repatrijaciju. Zemaljska komisija za repatrijaciju Narodne Republike Hrvatske djelovala je u Zagrebu i radila na repatrijaciji jugoslavenskih i stranih državljana. Prve uredbe donesene o repatrijaciji jesu Uredba o organizaciji službe za repatrijaciju ratnih zarobljenika, prisilno odvedenih radnika, interniraca itd. od 28. travnja 1945. i Pravilnik o izvršavanju Uredbe o organizaciji službe za repatrijaciju ratnih zarobljenika, prisilno odvedenih radnika, interniraca itd. od 31. svibnja 1945. godine.¹

Prema uputi Komiteta za socijalno staranje pri Vladi Federativne Narodne Republike (FNR) Jugoslavije, trebalo je voditi računa o tome da su repatriirci većinom “puni negativnih predrasuda” o Jugoslaviji, pa se tražilo da se izbjegnu “propusti” i “netaktičnosti”. Prihvatište je moralo osigurati “topao prijem” i obavezno im prirediti političko predavanje “odgovornih drugova iz masovnih narodnih organizacija /po mogućnosti vojna lica/ narodnih vlasti”. Imovina im se nije smjela oduzimati, premda se i to događalo, te se zbog toga zaprijetilo strogim kaznama. Imovinu su mogli oduzimati “oficiri UDB-e” kada su smatrali da postoje “opravdani razlozi” ili ako je to bila zapovijed “nadređenih”. O repatriircima je trebalo voditi preciznu evidenciju s brojnim i raznovrsnim podacima. Osim iscrpnih osobnih podataka trebalo je utvrditi razlog i način napuštanja zemlje tijekom rata te osobito “držanje” tijekom boravka u inozemstvu.²

O broju repatriiranih osoba iz inozemstva u Jugoslaviju u neposrednom poraću navode se različite procjene. Prema podacima Državne komisije za repatrijaciju, do listopada 1945. u Jugoslaviju je repatriirano oko 330 tisuća osoba, od toga oko 125 tisuća ratnih zarobljenika, oko 85 tisuća interniraca, oko 80 tisuća prisilnih radnika i oko 40 tisuća “ostalih”, pretežno iseljenih Slovenaca. U tisku je istican i problem da se mnogi jugoslavenski državljani ne žele vratiti jer su pod utjecajem “londonske emigracije, ustaša i četnika”. Česti su bili slučajevi da su muškarci bili u inozemstvu, a njihove su obitelji tražile pomoć od jugoslavenskih vlasti da im omoguće povratak ili su pak jugoslavenske vlasti tražile od obitelji da te, pretežno muškarce, privole na povratak jer je nova vlast željela da se svi “ispravni građani i istinski rodoljubi vrte svom narodu”.³

Prema različitim procjenama, nakon Travanjskoga rata 1941. u logorima za vojne zarobljenike završilo je od 180 tisuća do preko 350 tisuća vojnika i časnika vojske Kraljevine Jugoslavije. Prema nekim procjenama, oko 35 tisuća vojnih zarobljenika s područja Nezavisne Države Hrvatske (NDH) bilo je

¹ *Zbornik zakona, uredaba i naredaba. Stvarno kazalo za godinu 1945.*, sv. I-XII (Zagreb, 1945), 225, 281-285.

² Hrvatska (dalje: HR) – Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA) – fond 1522 – Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske, kut. 4, br. 77/47.

³ “Преко 330 хиљада интернираца, заробљеника и радника вратило се у отаџбину”, *Политика* (Београд), 6. 10. 1945., 4.

u njemačkim logorima, a neki taj broj navode kao broj vojnih zarobljenika, Srba, s područja NDH. Zarobljenici, u najvećem broju oni koji su bili s područja NDH, katolici i muslimani, te izvjestan broj Slovenaca, koji su se prema dogovoru o razmjeni stanovništva između Njemačkoga Reicha i NDH trebali "iseliti" na područje NDH, vraćeni su u najvećem broju u većim skupinama od 1941. do 1943. godine. U travnju 1942. raspolagalo se podacima da se iz njemačkih logora vratilo oko 15 tisuća Hrvata. U kasnijem razdoblju ta su otpuštanja bila pojedinačna. Neki autori navode da je nakon otpuštanja, uglavnom ne-Srba, do kraja rata u zarobljeništvu ostalo oko 180 tisuća ljudi.⁴ Poslijeratne jugoslavenske vlasti ulagale su velike napore da vojne zarobljenike koji su preživjeli i u zarobljeništvu dočekali kraj rata, a s hrvatskoga područja bili su to ponajprije Srbi te Židovi koji su krili svoje podrijetlo, "otrgnu" od utjecaja predstavnika monarhističke Jugoslavije i nagovore na povratak u zemlju. Prema Popisu žrtava rata iz 1964., u Jugoslaviju je repatriirano preko 137 tisuća vojnika vojske Kraljevine Jugoslavije.⁵

U zemlju su se vraćali i preživjeli zatočenici koncentracijskih i internacijskih logora te prisilni radnici, pretežno s područja Njemačke i Austrije te iz okupiranih dijelova europskih država koji su bili u sastavu Njemačkoga Reicha. Hrvatsko stanovništvo koje su talijanske vlasti u velikom broju otpremale u logore, ponajviše iz Dalmacije i Hrvatskoga primorja, u najvećoj se mjeri vratilo nakon kapitulacije Kraljevine Italije 1943. godine. U logorima, pretežno na području Njemačkoga Reicha i Norveške, završio je veliki broj osoba s jugoslavenskoga područja. S hrvatskoga područja u te su logore otpremani Židovi, Srbi, zatim komunisti, uhićeni partizani i osobe koje su pomagale partizanima te osobe koje su počinile razne kriminalne radnje. Preživjeli zatočenici logora u najvećem su se broju vratili, a tek se manji dio zbog političkih i osobnih razloga odbijao vratiti i željeli su se pridružiti obitelji ili rodbini u inozemstvu. Prema Popisu žrtava rata iz 1964., u Jugoslaviju se vratilo preko 83 tisuće "interniraca", točnije rečeno preživjelih logoraša.⁶

Veliku skupinu za repatrijaciju činile su i osobe odvedene tijekom rata na prisilni rad. Treba napomenuti da je prisilni rad nerijetko bio sastavni dio

⁴ Branimir Banović, "Izvoz radne snage i deportacija stanovništva s teritorija NDH u toku drugog svjetskog rata", *Putovi revolucije* 1 (1963), br. 1-2: 376, 383; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posljedice poraza* (Ljubljana; Beograd; Titograd: Partizanska knjiga; Narodna knjiga; Pobjeda, 1984), 605, 608; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, sv. I (Beograd: Nolit, 1988), 402; Dragan Cvetković, "Stradanje pripadnika Vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima", u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac (Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2004), 371-373; Marica Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u "Novim poredcima". Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014), 97, 167.

⁵ *Izveštaj o popisu Savezne komisije za popis žrtava rata 1941-1945. godine* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992 [reprint]), 9; Mladen Stefanović, "Neprijateljsko delovanje nedičevaca, ljotičevaca i četnika Draže Mihailovića u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj", *Vojnoistorijski glasnik* XLII (1991), br. 1: 339.

⁶ *Izveštaj o popisu Savezne komisije*, 83.

iskorištavanja i stradavanja zatočenika koncentracijskih logora i zarobljeničkih vojnih logora. No, osobito u slučaju Židova, prisilni je rad bio samo dio plana za fizičko uništenje. Otpremanje na rad, u pravilu prisilni, kao oblik represije provodilo se i na druge načine. Naime, Njemački Reich potpisivao je sporazume sa savezničkim zemljama, pa tako i s NDH, o slanju radne snage na njemačko područje. Dogovor s NDH nalagao je otpremanje 54 500 radnika, zatim je na njemački zahtjev to povećano na 100 tisuća, a potom u listopadu 1941. na 150 tisuća osoba. Nezavisna Država Hrvatska tražila je da se kvota povećana za 50 tisuća radnika ostvari novačenjem pravoslavnoga stanovništva. Hrvati su otpremani na rad ne samo s područja NDH nego i iz krajeva koje je anektirala ili zaposjela Kraljevina Italija kao i iz Istre te s područja koja su potpala pod mađarsku vlast. Poslije je dogovoreni broj premašen jer su njemačke vojne vlasti u raznim racijama i vojnim operacijama otpremale zarobljenike u razne logore i na prisilni rad.⁷ Na početku rata, osobito tijekom 1941., česta je bila i pojava dobrovoljnoga odlaska na rad u Njemački Reich. Kako su se sigurnosne prilike na njemačkom području i okupiranim područjima pogoršavale zbog savezničkih zračnih napada, prijave za odlazak gotovo su prestale. Izbjeglice na području NDH, ne samo pravoslavne nego i katoličke i muslimanske, bile su kategorija stanovništva koja je često pozivana da se odazove na odlazak na rad u Njemački Reich. Razlozi za, uvjetno rečeno, dobrovoljni odlazak na rad ili u najvećoj mjeri prisilno otpremanje u Njemački Reich i Norvešku bili su različiti. "Vrbovanje" stanovništva na odlazak preko oglasa u dnevnom tisku poticalo je ljude na odaziv gotovo isključivo iz ekonomskih razloga. Vlasti NDH u dogovoru s njemačkim predstavnicima koristile su otpremanje na prisilni rad kao način da se, prema njihovu viđenju, riješe "nepoćudnih i pogibelnih osoba", a to se ponajprije odnosilo na srpsko stanovništvo. O broju radnika iz NDH koji su otpremljeni u Njemački Reich i Norvešku postoje različiti podaci, od 200 tisuća do 250 tisuća osoba i više. Neki autori tvrde da je do 1945. iz NDH otpremljeno oko 153 tisuće civila, pretežno iz koncentracijskih logora na području NDH, te da je oko 60% prisilnih radnika činilo srpsko stanovništvo.⁸

Po završetku Drugoga svjetskog rata započeo je i povratak brojnih izbjeglica. Tijekom rata je s područja NDH uspio na teritorij Kraljevine Italije izbjći dio hrvatskih i bosanskohercegovačkih Židova te Srba, a završetak rata ondje su dočekali i neki hrvatski civili koje su vlasti Kraljevine Italije, kao i Slovence, tijekom rata internirale u logore kao pobunjeničko stanovništvo. Većina ih se

⁷ "Hrvatsko-njemačko utanačenje o hrvatskim radnicima" i "Hrvatsko-njemački zapisnik o zaposlenju hrvatskih radnika na području Njemačkog Reicha", u: *Međunarodni ugovori 1941.* (Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova NDH, 1941), 1-3, 9-13; Zoran Janjetović, *U skladu s nastalom potrebom. Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944* (Beograd: Institut za noviju istoriju, 2012), 15, 78-82.

⁸ Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983), 181, 183, 187; Anna Maria Grünfelder, "U radni stroj velikoga njemačkog Reicha! Pri-silni radnici i radnice iz Hrvatske (Zagreb: Srednja Europa, 2007), 70-91; Janjetović, *U skladu s nastalom potrebom*, 66, 79-80; Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija*, 97-100, 167-173 i ondje navedeni izvori i literatura.

vratio nakon kapitulacije Kraljevine Italije, a manji ih je broj ostao te se dio vratio nakon rata, a dio ih je odbio povratak. Hrvatski i bosanskohercegovački Židovi koji su se spasili bijegom iz NDH, osobito oni koji su bili u štiteničkoj internaciji na talijanskom području, dijelom su se vratili, a dijelom otišli, pretežno u Sjedinjene Američke Države (SAD) i Palestinu/Izrael, ili ostali u zemljama gdje su našli utočište. Primjerice, jugoslavenske izbjeglice u Švicarskoj, pa tako i židovske, bile su podijeljene: jedni su bili uz novu Jugoslaviju, osobito članovi Komunističke partije Jugoslavije i njihovi simpatizeri, a drugi su bili monarhističkoga usmjerenja. To će poslije biti važno za odluku vratiti se u zemlju nakon rata ili ne. U dosadašnjim istraživanjima znatna su odstupanja u broju Židova s područja Jugoslavije, pa tako i Hrvatske i Bosne i Hercegovine (BiH), koji su preživjeli Drugi svjetski rat ponajprije jer su izbjegli. Procjene o broju preživjelih jugoslavenskih Židova idu od oko 10 tisuća do 15 500, a s područja NDH od oko 9500 do oko 12 tisuća.⁹ U neposrednom poraću Jugoslavija, odnosno Hrvatska, bila je i tranzitno područje za preživjele europske Židove koji su morem, preko jadranskih luka, odlazili u Palestinu. Britanci su u dva navrata uložili prosvjedne note Jugoslaviji zbog prebacivanja Židova preko jadranskih luka te narušavanja odredbi tzv. Bijeke knjige, koja je određivala useljeničke kvote za Palestinu. Jugoslavenska vlast dopuštala je da strani Židovi ilegalno odlaze u Palestinu preko njezina teritorija, a jugoslavenskim je Židovima to omogućeno tek od 1948., uspostavom Države Izraela. U historiografiji se navode različite procjene koliko se Židova ponajviše od 1948. do 1952., odnosno u vrijeme "masovnih alija", iselilo iz Jugoslavije, a te su procjene u rasponu od preko 7000 do 8500 osoba.¹⁰

Veliku skupinu izbjeglica činilo je hrvatsko stanovništvo iz zbjega u egipatskom El Shattu. Kapitulacija Kraljevine Italije i napredovanje vojnih snaga Njemačkoga Reicha i vojnih postrojbi NDH prema dalmatinskom području prouzročili su u rujnu 1943. veliki izbjeglički val predvođen partizanima. Oko 35-40 tisuća ljudi stiglo je na otok Vis, a potom su ih zapadni Saveznici prebacili u južnu Italiju. Izbjeglice su početkom 1944. iz južne Italije prebačene u Egipat, a radilo se, prema različitim izvorima, o oko 26 800 do oko 28 200 osoba, a dio ih je ostao u južnoj Italiji. U Egipat su otišli pretežno djeca, žene i starci. Dio mladića i djevojaka iz zbjega, njih oko tisuću, vratio se već u siječnju 1945. u Split i pristupio partizanima. Poslijeratni povratak započeo je u travnju 1945. i završio u ožujku 1946., a vratio se oko 24 600 osoba. Razlika u broju

⁹ Milan Ristović, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945* (Beograd: Službeni list, 1998); Esther Gitman, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012); Marica Karakaš Obradov, "Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske", *Croatica Christiana periodica* 37 (2013), br. 72: 153-178 i ondje navedeni izvori i literatura.

¹⁰ Ari Kerckhänen, *Yugoslav Jewry. Aspects of Post World War II and Post-Yugoslav Developments* (Helsinki: Societas Orientalis Fennica, 2001); Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009); Marica Karakaš Obradov, "Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata", *Historijski zbornik LXVI* (2013), br. 2: 391-404 i ondje navedeni izvori i literatura.

otpremljenih u Egipat i repatriranih otpada na smrtnu slučajevu, kojih je bilo osobito među djecom i starijim osobama. Neki se nisu željeli vratiti, nego su htjeli otići, pretežno u SAD i Australiju. To se uglavnom odnosilo na otočno stanovništvo s Visa i Korčule koje je imalo rodbinu u prekomorskim zemljama, ali bilo je i onih koji se nisu željeli vratiti zbog političkih razloga.¹¹

Jugoslavenske su se vlasti trudile nedugo po završetku rata potaknuti na povratak osobe koje su emigrirale s jugoslavenskoga područja od 80-ih godina XIX. stoljeća do početka Drugoga svjetskog rata, posebice one koji su emigrirali u vrijeme monarhističke Jugoslavije, većinom u prekomorske zemlje i neke europske države. Udio Hrvata među emigrantima bio je velik, ponajprije u prekomorskim zemljama. U prve dvije godine većina povratnika dolazila je pojedinačno, a masovniji povratak zabilježen je 1947. i 1948. godine. Za prve dvije godine nije vođena uredna kartoteka povratnika, što se poboljšalo od 1947. godine. Od 1945. do 1951. vratilo se oko 16 tisuća iseljenika. Najviše se osoba vratilo 1947. i 1948., a najmanje 1945. godine. Više od 50% činili su Hrvati, s oko 8300 povratnika, a oko 28% Slovenci, s oko 4400 povratnika. To je bilo i očekivano jer su upravo oni činili glavninu prijeratne emigracije iz Jugoslavije. Najviše iseljenika smjestilo se na područje Hrvatske. Od toga su većinu činili Hrvati. Za oko 900 iseljenika bio je to samo privremeni povratak. Naime, od 1946. do 1953. najviše povratnika reemigriralo je iz Hrvatske, oko 650 osoba. Do 1953. u FNR Jugoslaviji zadržalo se oko 15 tisuća iseljenika, od toga oko 7600 u Hrvatskoj. U najvećem broju u Jugoslaviju odnosno Hrvatsku vratili su se Hrvati, pretežno oni komunističkoga usmjerenja, no zbog neprilagodbe i loših životnih uvjeta dio ih se iznova odlučio na odlazak, na što jugoslavenske vlasti nisu blagonaklono gledale, pa su emigranti povratnici pribjegavali i ilegalnim odlascima, tzv. bježanju preko granice.¹²

“Odlazak” iz zemlje

Potkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću s hrvatskoga područja krenuo je veliki zbjeg, u kojem su najbrojniji bili pripadnici manjinskih

¹¹ Nataša Mataušić et al., *El Shatt. Zbjeg iz Hrvatske u pustinji Sinaja, Egipat (1944. – 1946.)* (Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2007); Mateo Bratanić, “Hrvatski zbjegovi u Egipat 1943. – 1946.” (doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2009); Kornelija Ajlec, “Jugoslavanski begunci u Egiptu in njihova politična opredeljenost 1943 – 1946”, *Zgodovinski časopis* 67 (2013), br. 3-4: 428-448.

¹² Srbija – Arhiv Jugoslavije, Beograd – fond 25 – Ministarstvo rada FNRJ, Odeljenje za iseljenike, kut. 64, godina 1947., 25-64-170 i kut. 68, godina 1946.-1947., 25-68-196; Vesela Šegvić, *Povratak jugoslavenske ekonomske emigracije 1945-1951* (Beograd: Rad, 1953); Stjepan Lojen, *Uspomene jednog iseljenika* (Zagreb: Znanje, 1963), 292-303; Luka Marković, *Borba u iseljeništvu za novu Jugoslaviju* (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1975), 91, 101; Ivo Smoljan, *Tito i iseljenici* (Zagreb: Matica iseljenika Hrvatske; Spektar, 1984), 214-216; Ivan Čizmić, *Iz Dalmacije u Novi Zeland* (Zagreb: Globus; Matica iseljenika, 1981), 159-162; Vori Lalich, “Egzodus iz Australije u doba Hladnog rata. Povratak hrvatskih iseljenika iz Australije brodovima Partizanka i Radnik godine 1948. – 1949.”, *Gordogan* (2011), br. 19-22: 66-126.

nacionalnih skupina koje više nisu bile “poželjne”, posebice Nijemci, te vojnici poražene strane u ratu, kao i njihove obitelji u “kolateralnoj prisilnoj migraciji”.

Na području NDH živjelo je oko 170 tisuća Nijemaca, oko 150 tisuća na području Hrvatske i istočnoga Srijema te oko 20 tisuća na području BiH. Tijekom rata, kako su ratna zbivanja ugrožavala sigurnost njemačkih naselja i stanovništva, vodstvo Njemačke narodne skupine na području NDH preseljavalo je / evakuiralo svoje pripadnike na sigurnija područja, u početku unutar NDH, a potom će u jesen 1944. uslijediti velika evakuacija na područje Njemačkoga Reicha (oko 100 tisuća osoba). Manji dio Nijemaca s područja NDH, odnosno gotovo svi Nijemci iz BiH te oko 2500 Nijemaca iz hrvatskih gradova i sela trajno su iseljeni još 1942. na područje Njemačkoga Reicha. Nakon rata jugoslavenske vlasti nisu preseljenim/evakuiranim, iseljenim i prognanim Nijemcima dopustile povratak te su odlučile i preostale jugoslavenske Nijemce iseliti/protjerati. U poraću se većina evakuiranih Nijemaca nije uspjela vratiti svojim kućama. Nijemci koji su se uspjeli vratiti u zavičaj, kao i oni koji su ostali na jugoslavenskom području, završili su u logorima. U sedamdesetak jugoslavenskih logora između 1944. i 1948. umrlo je oko 50 tisuća pripadnika njemačke manjine, pretežno žena, staraca i djece. Oni koji su preživjeli logore i prisilni rad većinom su se iselili 1950-ih te je na hrvatskom području, kao uoštalom i drugdje u Jugoslaviji, posebice u Vojvodini, do sredine 1960-ih gotovo nestalo njemačkoga stanovništva.¹³

Na području NDH živjelo je preko 80 tisuća Mađara, pretežno u Slavoniji, Srijemu, Međimurju i sjevernoj Bosni. Već u prosincu 1941. zbog ratnih opasnosti odnosno napada partizana Mađarska je postavila prve zahtjeve za iseljavanje Mađara iz Bosne na sigurnija područja. Poslije će se Mađari iseljavati i evakuirati s područja Županje, Kutine, Bjelovara, Grubišnoga Polja i brojnih drugih mjesta. Pretežno su smješteni na sigurnija područja unutar NDH ili na teritorij koji je Mađarska okupirala početkom Drugoga svjetskog rata, na područje tzv. baranjskoga trokuta i Bačke. Pretkraj i po završetku rata mađarsko je stanovništvo samo napuštalo jugoslavensko i hrvatsko područje ili su protjerivani zbog “neprijateljskog držanja” prema partizanima. Zatvaranje mađarskoga stanovništva kao nacionalno nepoželjnog u logore potkraj Drugoga svjetskog rata te u neposrednom poraću veže se za sudbinu folksdojčera. U jesen 1944. Mađari su na području Vojvodine zatvarani u logore, no ubrzo počinju masovnija otpuštanja. Jedan od većih sabirnih logora kamo su

¹³ Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans* (Beograd: vlastita naklada, 2000 i 2005); Vladimir Geiger, “Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945. – 1947.”, *Časopis za suvremenu povijest* 38 (2006), br. 3: 1081-1100; Vladimir Geiger, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg – Folksdojčeri* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013), 31-50; Marica Karakaš Obradov, “Migracije njemačkog stanovništva na hrvatskom i bosansko-hercegovačkom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća”, u: *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Nova istraživanja*, ur. Enes Omerović (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu; Hrvatski institut za povijest; Zentrum zur Erforschung deutscher Geschichte und Kultur i Sudosteuropan an der Universität Tübingen, 2015), 335-357 i ondje navedeni izvori i literatura.

otpremani hrvatski Mađari, a i Nijemci, bio je u Velikoj Pisanici kraj Bjelovara. Jugoslavenske su vlasti imale "blaži" odnos prema mađarskom stanovništvu, za razliku od odnosa prema jugoslavenskim Nijemcima. Razloge treba tražiti u percepciji Nijemca kao glavnih krivaca za rat te u uputi Sovjeta da se Mađarska ne optereti izbjeglicama jer su ondje komunisti tek trebali preuzeti vlast, kao i u zalaganju istaknutih mađarskih komunista kod Josipa Broza Tita da se Mađari "pošteđe". Krajem 1946., prema popisu izbjeglica u Mađarskoj, oko 85 tisuća izbjeglica bilo je iz Jugoslavije, a prema popisu stanovništva 1949. oko 66 tisuća Mađara izjasnilo se da je podrijetlom iz Jugoslavije. Prema procjenama, hrvatsko je područje napustilo oko 7000 Mađara.¹⁴

Veliki val iseljavanja talijanskoga stanovništva započeo je 1943. padom Mussolinija i kapitulacijom Kraljevine Italije te zbog snažnih djelovanja anglo-američkih zračnih snaga i prodora jugoslavenskih partizanskih postrojbi koje su nakratko iskoristile vojni krah Kraljevine Italije. Od srpnja 1943. s područja Dalmacije, osobito iz Zadra, gdje je živjela većina dalmatinskih Talijana, ali i iz Istre, odlazili su većinom oni koji su bili u administrativnoj i vojnoj službi Kraljevine Italije. Među njima je bio i znatan broj "regnicola", novodošloga stanovništva iz Italije koje se doselilo između dva svjetska rata. Jugoslavenske su vlasti u posljednjim mjesecima rata razmišljale o iseljavanju stanovništva koje je naseljeno nakon 1918. na područja koja su bila predmet teritorijalnoga spora s Italijom te onih koji do 1918. nisu bili austrougarski državljani. Po završetku rata i do potpisivanja mira s Italijom 1947. i dalje je trajalo iseljavanje Talijana, najprije iz Rijeke, a potom iz Istre, posebice Pule. Mirovni ugovor s Italijom sklopljen je u veljači 1947., a u prosincu 1947. donesen je Pravilnik o opciji osoba s područja pripojenog FNR Jugoslaviji. Mirovni je ugovor određivao da stanovnici pripojenih krajeva postaju punopravni državljani Jugoslavije i gube talijansko državljanstvo, s tim da je dogovorena mogućnost opcije za talijansko državljanstvo. Jugoslavija i Italija još su tijekom 1950-ih sporazumno rješavale pitanje opcija te je tijekom 1956. završio zadnji masovni val iseljavanja talijanskoga stanovništva iz Istre. Manji broj iseljavanja ostvaren je na temelju zakona o jugoslavenskom državljanstvu iz 1964. godine. Oko broja Talijana koji su

¹⁴ Zdravko Dizdar et al., ur., *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, sv. 2: *Slavonija, Srijem i Baranja* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006), 82, 85-87, 374-375; Vladimir Geiger et al., ur., *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, sv. 3: *Zagreb i središnja Hrvatska* (Slavonski Brod; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Hrvatski institut za povijest, 2008), 124-125, 414-415, 542-543, 554; Mira Kolar-Dimitrijević, "Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995), br. 1: 125-136; Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946* (Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 1996), 127-129; Enike A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918 – 1947* (Novi Sad: Forum, 2010), 173-175, 177, 265, 269-271; Zoran Janjetović, "Die Ungarische Minderheit in Jugoslawien 1944-1956", u: *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941-1953*, ur. Mariana Hausleitner (München: Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, 2008), 157-164; Marica Karakaš Obradov, "Migracije mađarskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća", *Tokovi istorije* (2014), br. 1: 87-105 i ondje navedeni izvori i literatura.

napustili jugoslavensko/hrvatsko/slovensko područje bilo je dosta sporenja, koje je ipak do danas manje-više prevladano, te kao mjesto sporenja još ostaje pitanje stradanja talijanskoga stanovništva u fojbama / kraškim jamama. Novija istraživanja talijanske, slovenske i hrvatske historiografije slažu se s oko 300 tisuća ukupno iseljenih osoba, ne samo Talijana nego i u manjem broju Hrvata i Slovenaca koji su napustili pretežno istarsko i dalmatinsko područje zbog ekonomskih razloga, a dijelom nedvojbeno i zbog želje da napuste politički monolitnu državu.¹⁵

Neposredno prije završetka rata kolone vojnika, pretežno ustaša i domobrana, kao i civila napustile su hrvatsko područje i krenule prema Sloveniji. Oni koji su uspjeli prijeći u Austriju ubrzo su se našli u savezničkim logorima, pretežno u Italiji, Austriji i Njemačkoj (logori su postojali od 1945. do početka 1950-ih). Prema američkim procjenama, u kolovozu 1945. bilo je oko 70 tisuća Jugoslavena koji su bili raseljene osobe, a među njima je bilo najviše Hrvata. Postoje još veoma različite procjene o broju izbjeglica, što se može protumačiti činjenicom da su pretežno bile "u pokretu", a mnoge izbjeglice nisu se ni prijavile savezničkim vojnim vlastima. Iz tih tzv. logora za raseljene osobe jugoslavenskim su se vlastima izručivale osobe koje su bile optužene za ratne zločine, a oni koji nisu izručeni većinom su se iselili u prekomorske zemlje. Poslijeratni osvetnički val koji je u Jugoslaviji odnio mnoge živote bio je jasan znak zapadnim Saveznicima da se jugoslavenski komunisti obračunavaju ne samo s počiniteljima ratnih zločina nego i sa stvarnim i potencijalnim političkim protivnicima. No svakako treba napomenuti da je Jugoslavija zahtijevala da joj se izruče i oni za koje je postojala osnovana sumnja da su počinili zločine tijekom rata.¹⁶

¹⁵ Vladimir Žerjavić, "Doseljavanje i iseljavanje s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju od 1910. – 1971.", *Društvena istraživanja* (1993), br. 6-7: 636, 640-643; Maruša Zgradnik, "Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja", *Prispevki za novejšto zgodovino* 36 (1996), št. 1-2: 95-107; Sandi Volk, *Ezulski skrbniki* (Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, 1999), 18, 29-31, 36; Darko Dukovski, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945.* (Pula: C.A.S.H., 2001), 218-219, 222-223, 227-230, 233; Darko Dukovski, "Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956.", *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 3: 633-667; Amleto Ballarini, Mihael Sobolevski, ur., *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947) / Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)* (Rim: Direzione generale per gli Archivi, 2002), 100, 125-126, 128-131; Raoul Pupo, *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio* (Milano: Rizzoli, 2005), 74, 80-81, 110-111, 121-130, 149-186, 149-186, 205-240; Marino Manin, "O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću", u: *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, ur. Marino Manin et al. (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2006), 248-249; Franko Dota, *Zaračeno poraće. Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre* (Zagreb: Srednja Europa, 2010), 18, 21, 23, 48-49, 75; Marica Karakaš Obradov, "Emigracija talijanskog stanovništva s hrvatskog područja tijekom Drugog svjetskog rata i poraća", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 55 (2013): 204-225 i ondje navedeni izvori i literatura.

¹⁶ HR-HDA – fond 1561 – Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Služba državne sigurnosti, 015-7-1 [elaborat o logorima koji je vjerojatno napisao Ljubo Miloš u istražnom zatvoru UDBA-e]; Vinko Nikolić, ur., *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda* (Zagreb: Knjižnica Hrvatske revije; Agencija za marketing – Azinović, 1993); Katarina

Migracije unutar jugoslavenskoga i hrvatskoga područja

U svibnju 1941. započeli su pregovori između Njemačkoga Reicha i NDH o razmjeni stanovništva odnosno iseljavanju Slovenaca u NDH i Srbiju te Srba iz NDH u Srbiju. Ta je razmjena djelomično provedena. Ponajprije ju je omeo ustanak i djelovanje gerilskih snaga, komunističkoga ili monarhističkoga usmjerenja, na području NDH i Srbije te veliki priljev izbjegloga srpskog stanovništva s područja NDH, ali i drugi čimbenici. Nakon rata uslijedio je povratak Slovenaca iz Hrvatske i BiH te Srbije u Sloveniju. Delegacija za repatrijaciju Slovenaca djelovala je pod okriljem Predsjedništva Narodne vlade Federalne Države Hrvatske, a na povratku izbjeglica radila su i ministarstva socijalne politike Hrvatske i Slovenije. Već početkom lipnja 1945. počinje povratak Slovenaca iz Banove Jaruge, Pakraca, Daruvara, Virovitice, Podravske Slatine, Bjelovara i Križevaca. Krajem lipnja 1945. organiziran je povratak s vinkovačkoga područja, a potom su slijedili transporti iz Osijeka, Sarajeva, Banje Luke. Mnogi su se Slovenci vraćali sami, bez posredovanja bilo koje institucije, a ponajviše oni iz pograničnih hrvatsko-slovenskih područja koji su sami izbjegli u NDH. Masovniji valovi repatrijacije Slovenaca završeni su do polovine listopada 1945., no i tijekom studenoga vraćali su se povratnici iz Like i BiH, gdje se željeznički promet teže uspostavljao. Na područje NDH došla je oko 31 tisuća Slovenaca: od toga ih je organiziranim transportima useljeno oko 9300, oko 17 tisuća ih je samo izbjeglo na područje NDH da bi izbjegli iseljavanje na područje Njemačkoga Reicha, a još ih je oko 5000 stiglo s područja Srbije. U poslijeratnim podacima o repatrijaciji Slovenaca spominje se i broj od oko 35 tisuća, a ta se uvećana procjena vjerojatno može povezati s pribrajanjem dijela Slovenaca koji su se u međuratnom razdoblju doselili na hrvatsko područje. No u konačnici Slovenci koji su prije Drugoga svjetskog rata živjeli na hrvatskom području nisu imali veliki udjel u repatrijaciji, a oni koji su bili iz Slovenskoga primorja nisu se 1945. još ni mogli repatrirati zbog "trščanske krize". Kada se govori o migracijama u neposrednom poraću, treba napomenuti da se slovensko stanovništvo nije uključilo u poslijeratnu kolonizaciju, pa se tako nisu naseljavali ni u hrvatski dio Baranje i Srijema.¹⁷

Spehnjak, *Britanski pogled na Hrvatsku* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006); 140-166; Berislav Jandrić, "Saveznički izbjeglički logori počeci otpora hrvatske političke emigracije komunističkom režimu u domovini /logor Fermo/", u: 1945. – *Razdjelnica hrvatske povijesti*, ur. Nada Kisić-Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnjak (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006), 303-322; Berislav Jandrić, "Prijeponi saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osoba osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbjegličkih logora u Italiji 1945. – 1947.", *Časopis za suvremenu povijest* 38 (2006), br. 2, 457-498; Martina Grahek Ravančič, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009); Bernd Robioneck, *Croatian Political Refugees and the Western Allies. A documented History* (Berlin: OEZ Berlin Verlag, 2010), 146-149.

¹⁷ Slovenija (dalje: SI) – Arhiv Slovenije (dalje: AS) – fond 1824 – Delegacija Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, Odsek za repatrijaciju Zagreb, kut. 977, br. 468/45, br. 672/45, br. 674/45, br. 709/45 i br. 718/45, 727/45; SI-AS – fond 1931 – Republički sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije, kut. 749, omot 303-4/Z/A, Izjava Colnar Alojza od 16. VII. 1948.; Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941*

Uz spomenutu razmjenu stanovništva vežu se i migracije srpskoga stanovništva, koje je ne samo iseljavano nego i protjerivano ili je izbjeglo s područja NDH, odnosno Hrvatske i BiH. U studenome 1944. *Glas Slavonije* objavio je na naslovnici tekst "Izbjegli Srbi pozdravljaju federalnu Hrvatsku" te da je održana "velika antifašistička skupština 60 000 izbjeglica" iz Hrvatske. Početkom veljače 1945. iseljeno i izbjeglo srpsko stanovništvo započelo je pripreme za povratak iz Srbije u Hrvatsku. Održani su sastanci Srba iz kotareva Bjelovar, Koprivnica, Čazma, Đurđevac, Križevci, Kutina i Ludbreg i dogovorene su pripreme za povratak. U nekim je slučajevima za povratak trebalo više od jedne godine. Solunski dobrovoljci kolonizirani na osječkom i vukovarskom području, a iseljeni početkom rata na mačvansko područje na sjeverozapadu Srbije, vratili su se među prvim 1945. godine. Masovniji povratak srpskoga stanovništva u Hrvatsku i BiH odvijao se krajem lipnja i početkom srpnja 1945. godine. Bilo je primjera da je srpsko stanovništvo koje se vraćalo smještno u hrvatska kućanstva i hrvatsko je stanovništvo isprva uzdržavalo povratnike (na požeškom području, u Lici, na Baniji i Kordunu) jer su im kuće bile razrušene. Bilo je i primjera onih koji su tražili propusnice samo za jednokratni odlazak u Hrvatsku zbog sređivanja imovinskih pitanja, a potom su se vraćali u Srbiju. Nakon povratka su zabilježeni brojni incidenti između Srba povratnika u Hrvatsku i hrvatskoga stanovništva, pa u nekim slučajevima i sa Srbima koji su tijekom rata ostali na području NDH. Takvih je primjera bilo u Suhopolju, kada je "dobrovoljačko stanovništvo" optuživalo Hrvate kao i Srbe koji su ostali tijekom rata da su ustaše i da nemaju pravo sudjelovati u poslijeratnoj vlasti. Napetosti je bilo na području Gradiške, Bjelovara, u okolici Osijeka i okolici Virovitice te u Srijemu. Vrhunac sukoba na nacionalnoj osnovi bila je pucnjava između "narodnih milicija" kotara Borovo i kotara Vinkovci jer je zapovjednik jedne bio Srbin, a druge Hrvat. U manjem je broju bilo povratka Srba iz Srbije u kasnijem razdoblju, primjerice 1947., kada je u Srbiji izglasan zakon o dozvolama boravka u gradovima za stanovništvo koje se doselilo nakon 6. travnja 1941. godine. Tada je Predsjedništvo Vlade Narodne Republike Hrvatske tražilo da se povratnicima iz Srbije "olakša" traženje smještaja i zaposlenja. O broju Srba koji su u organiziranim iseljavanjima otišli u Srbiju, Srbima koji su sami izbjegli s područja NDH i onima koji su protjerani s toga područja postoje različite procjene. Za prvu skupinu stanovništva procjene se kreću od oko 12 400 do oko 18 200, a za druge dvije skupine od oko 100 tisuća do preko 200 tisuća, ponajprije i ponajviše u prvoj godini rata.¹⁸

do 1945 (Ljubljana; Beograd: Partizanska knjiga, TOZD Založba; Partizanska knjiga, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost, 1979), 379-392, 411; Zdenko Čepić, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945-1948)* (Maribor: Obzorja, 1995), 201-237; Jasna Fischer, ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848. – 1992.*, knj. 1 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005), 575-576, 587; Marica Karakaš Obradov, "Migracije Slovencev na hrvaškem področju tekom Druge svetovne vojne (izseljevanje in izgnanstvo)", *Prispevki za novejšo zgodovino* 52 (2012), br. 2: 139-174; Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija*, 224-227 i ondje navedeni izvori i literatura.

¹⁸ "Izbjegli Srbi pozdravljaju federalnu Hrvatsku", *Glas Slavonije* (s. l.), 21. 11. 1944., 1; Zdravko Dizdare et al., ur., *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Do-*

Svaka državna vlast kolonizacijom je "ispravljala" nepravdu "politizirane" kolonizacije države prethodnice. Kolonizacija je u pravilu bila nagrada za "državotvorne" i "lojalne" migrante. Primjeri za to su kolonizacija nakon Prvoga svjetskog rata, kada su nagrađeni dobrovoljci u srpskoj vojsci, koloniziranje Hrvata iz prenapučenih, pasivnih i ratom ugroženih krajeva NDH koji su trebali postati "odani podanici" NDH te poslijeratna kolonizacija kojom su se, u velikoj mjeri, nagrađivali partizani i njihove obitelji.

Kolonizacija koju su provodile vlasti NDH zbog vojnoga i političkoga stanja u zemlji odvijala se tijekom 1941., a 1943. potpuno je obustavljena. Procjena broja koloniziranih iznosi oko 9500 obitelji s oko 50 tisuća članova. Mnogi kolonisti nisu dočekali kraj rata na posjedima, a dio ih je nakon rata te posjede morao napustiti i vratiti se u "stari kraj". Manji ih je dio mogao ostati ako su aktivno podupirali partizane te su sudjelovali u poslijeratnoj kolonizaciji. Naravno, neki su se i dobrovoljno vratili u stari zavičaj. Muhadžiri, muslimanske izbjeglice iz Bosne, koji su kraj rata dočekali ponajviše u kotarevima Županja, Vinkovci, Slavonski Brod, Beli Manastir i Osijek te manji broj na bjelovarskom području, nisu mogli ostvariti pravo da budu kolonizirani na hrvatskom području. Po završetku rata komunističke vlasti imale su prilično negativan stav prema njima i tražilo se da ih se "radikalno iseli". Narodna Republika Hrvatska sklopila je u ožujku 1946. sporazum s vladom BiH o njihovu povratku. Preko prihvatne stanice u Bosanskom Brodu do sredine 1946. oko 24 tisuće muslimanskih izbjeglica otpremljeno je na područje Mostara, Doboja, Tuzle i Banje Luke.¹⁹

Nakon rata jugoslavenske su vlasti provodile kolonizaciju na dvije razine: "savezna" je obuhvaćala državno područje, a "zemaljsku" ili tzv. unutarnju provodile su federalne sastavnice. Za saveznu su kolonizaciju, uz Vojvodinu, određeni Baranja i hrvatski dio Srijema. Slavonija se trebala kolonizirati unutarnjom kolonizacijom. Veliki udio u zemljišnom fondu za kolonizaciju imali su ponajprije konfiscirani posjedi vojvođanskih i slavonskih Nijemaca. U rujnu 1945. određeno je u kojem će obujmu pojedina federalna sastavnica sudjelovati u naseljavanju Vojvodine. Poslije su se kvote mijenjale. Kvote su zbog različitoga odaziva stanovništva promijenjene i na regionalnoj razini unutar Hrvatske. Za pojedina područja s većinskim hrvatskim stanovništvom kvote su se smanjivale, a za područja nastanjena Srbima, zbog stradanja u ratu i

kumenti (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005), 187-194, 221-226; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine* (Beograd: Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju, 1981), 366-368; Marica Karakaš Obradov, "Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 43 (2011), br. 3: 819, 822, 823; Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija*, 182-185 i ondje navedeni izvori i literatura.

¹⁹ Viktor Horvat, *Suvremene nutarnje seobe i kretanje Hrvata: posljedica dinamike društvenih procesa* (Zagreb: Državna tiskara, 1942), 53-56; Marijan Matić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.* (Zagreb: Školska knjiga, 1990), 21-23, 36-37; Ivan Balta, "Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu", *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 2: 387-409; Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija*, 101-103.

većega odaziva, povećavane su, pa je i udio srpskih obitelji u kolonizaciji bio znatno veći. Prednost u naseljavanju Vojvodine iz Hrvatske imalo je seljačko stanovništvo ratom opustošenih krajeva Like, Korduna, Dalmacije, Gorskoga kotara i dr., koje je ujedno i u velikoj mjeri pristupilo partizanima. Bilo je ideja da udio u kolonizaciji iz Hrvatske dobiju i gradišćanski Hrvati te Baranjski koji su nakon Prvoga svjetskog rata optirali za Jugoslaviju i neki drugi, no ti se planovi nisu ostvarili. Neuspjelo je bio i pokušaj naseljavanja prijeratnih ekonomskih emigranata, pretežno iz prekomorskih zemalja, na područje Vojvodine, posebice Hrvata iz Australije, koji su tražili velike posjede, a nove jugoslavenske vlasti nisu im mogle udovoljiti. Unutar granica Hrvatske u neposrednom poraću pokrenuo se i veliki val tzv. unutarnje kolonizacije, većinom usmjeren prema Slavoniji (okruzi Slavonski Brod, Osijek i Daruvar). Česta je bila pojava "samovoljnoga" koloniziranja raznih kategorija stanovništva, osobito do kraja 1945., a među njima je bilo i izbjeglica koje su se u Slavoniju sklonile tijekom rata. O broju koloniziranih obitelji s hrvatskoga područja koje su sudjelovale u saveznoj kolonizaciji postoje razne procjene (10-11 tisuća obitelji s oko nešto manje od 60 tisuća članova), a o nacionalnom sastavu ne postoje precizni podaci, no zasigurno su većinu činili Srbi. Udio Hrvata u saveznoj kolonizaciji, odnosno samo u Vojvodini, bez hrvatskoga dijela Baranje i hrvatskoga dijela Srijema, procjenjuje se na oko 1900 obitelji. Procjenjuje se da je nakon 1948. u Vojvodini, pretežno u Bačkoj, ostalo oko 7000 koloniziranih Hrvata. U unutarnjoj kolonizaciji Slavonije sudjelovalo je preko 12 100 obitelji s preko 58 200 članova i većinu su, prema procjenama, činili Hrvati. Kolonizacija istarskoga područja provodila se tek 1950-ih i u njoj su Hrvati sudjelovali, no, s obzirom na iseljavanje Hrvata iz Istre, useljavanje hrvatskoga stanovništva iz drugih krajeva nije znatnije povećalo broj Hrvata na tom području, a povećalo je broj primjerice Srba i Muslimana, koji su tada bili slabo zastupljeni među stanovništvom Istre.²⁰

Zaključak

Po završetku Drugoga svjetskog rata iz inozemstva su se ponajprije vraćali preživjeli zatočenici koncentracijskih i internacijskih logora, tijekom rata izbjegle, iseljene i evakuirane osobe, radnici na prisilnom radu te zarobljenici vojske Kraljevine Jugoslavije. Pojedinačno su se i skupno izručivali vojni zarobljenici poraženih vojski iz savezničkih logora za "raseljene osobe". S hrvatskoga područja bili su to ustaše te u manjem broju domobranci. Unutar jugosla-

²⁰ Nikola L. Gačeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948* (Novi Sad: Matica srpska, 1984), 306, 330; Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 60-66; Ivica Nejašmić, "Osnovne značajke unutarnje migracije stanovništva Hrvatske 1880-1981", *Migracijske teme* 8 (1992), br. 2: 151; Ivan Lajić, Mario Bara, *Ratovi, kolonizacije i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću* (Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2009), 97-100; Mario Bara, "Sudjelovanje Hrvata u saveznoj kolonizaciji Vojvodine", *Godišnjak za znanstvena istraživanja* (2010), br. 2: 178-179; Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija*, 103-107, 185-187 i ondje navedeni izvori i literatura.

venskih državnih granica masovnije migracije pokrenula je kolonizacija 1945. – 1948., a raseljavali su se i kolonisti iz vremena NDH. Radilo se i na povratku izbjeglica i iseljenika, posebice Slovenaca u Sloveniju i srpskoga stanovništva iz Srbije u Hrvatsku te zbjega, pretežno hrvatskoga stanovništva, iz egipatskoga El Shatta. S hrvatskoga i bosanskohercegovačkoga područja pretkraj rata i neposredno po njegovu završetku povlačili su se, ususret zapadnim Saveznicima, pripadnici Hrvatskih oružanih snaga, ustaše i domobrani, a dijelom i njihove obitelji u “kolateralnoj prisilnoj migraciji” te istaknuti političari i članovi građanskih stranaka. Zemlju su napuštali i, za nove jugoslavenske vlasti, “nepoželjne” nacionalne skupine, a na hrvatskom području bili su to ponajprije Nijemci, Mađari i Talijani. Njihovo protjerivanje i iseljavanje rješavalo se, u najvećoj mjeri, do sredine 1950-ih. Nakon Drugoga svjetskog rata iz Hrvatske i drugih jugoslavenskih područja iseljavali su se i preživjeli Židovi u Izrael, što je dodatno smanjilo ratom gotovo uništenu židovsku zajednicu. Nakon rata odigrala se kratka i ne baš uspješna epizoda povratka prijeratnih emigranata iz zapadnoeuropskih i prekomorskih zemalja. Ta nastojanja jugoslavenskih vlasti nisu ispunila neumjerena očekivanja velikoga broja povratnika koji bi pokrenuli značajniji ekonomski uzlet zemlje.

Od neposrednoga poraća pa do raspada komunističke Jugoslavije pitanje ljudskih gubitaka, stvarnih i demografskih, bilo je poglavito političko pitanje. Nerijetko su stvarni i demografski ljudski gubici poistovjećivani, i to ne samo u političkim govorima nego i u znanstvenoj i publicističkoj literaturi. Konačno i egzaktno brojčano iskazivanje migracijskoga salda u neposrednom poraću veoma je fluidno zbog velikih oscilacija u procjenama o broju migranata obuhvaćenih spomenutim tipovima migracija. Ono što se sa sigurnošću može tvrditi jest da su sve navedene migracije uvjetovale promjenu nacionalne, vjerske, demografske i kulturne slike Hrvatske te prouzročile mnogobrojne obiteljske i pojedinačne traume. Saznanja o tim migracijskim kretanjima iznimno su značajna i za sagledavanje broja, nacionalne/etničke, dobne i rodne strukture demografskih i stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske koje je izravno i neizravno prouzročio Drugi svjetski rat.

Arhivi

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1522 – Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske.

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1561 – Republički sekretariat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Služba državne sigurnosti.

Slovenija – Arhiv Slovenije – fond 1824 – Delegacija Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, Odsek za repatrijacijo Zagreb.

Slovenija – Arhiv Slovenije – fond 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije.

Srbija – Arhiv Jugoslavije, Beograd – fond 25 – Ministarstvo rada FNRJ.

Objavljeni izvori i literatura

Ajlec, Kornelija. "Jugoslovanski begunci v Egiptu in njihova politična opredeljenost 1943 – 1946". *Zgodovinski časopis* 67 (2013), br. 3-4: 428-448.

Ballarini, Amleto; Sobolevski, Mihael, ur. *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939 – 1947) / Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)*. Rim: Direzione generale per gli Archivi, 2002.

Balta, Ivan. "Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu". *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 2: 387-409.

Banović, Branimir. "Izvoz radne snage i deportacija stanovništva s teritorija NDH u toku drugog svjetskog rata". *Putovi revolucije* 1 (1963), br. 1-2: 375-389.

Bara, Mario. "Sudjelovanje Hrvata u saveznoj kolonizaciji Vojvodine". *Godišnjak za znanstvena istraživanja* (2010), br. 2: 178-179.

Bratanić, Mateo. "Hrvatski zbjegovi u Egipat 1943. – 1946." Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2009.

Cvetković, Dragan. "Stradanje pripadnika Vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima". U: *Dijalog povjesničara – istoričara*, uredili Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, 371-386. Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2004.

Čepič, Zdenko. *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945-1948)*. Maribor: Obzorja, 1995.

Čizmić, Ivan. *Iz Dalmacije u Novi Zeland*. Zagreb: Globus; Matica iseljenika, 1981.

Dizdar, Zdravko; Geiger, Vladimir; Pojić, Milan; Rupić, Mate, ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.

Dizdar, Zdravko; Geiger, Vladimir; Pojić, Milan; Rupić, Mate, ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, svezak 2: *Slavonija, Srijem i Baranja*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006.

Dota, Franko. *Zaraćeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.

Dukovski, Darko. "Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956." *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 3: 633-667.

Dukovski, Darko. *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1945*. Pula: C.A.S.H., 2001.

Ferenc, Tone. *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*. Ljubljana; Beograd: Partizanska knjiga TOZD Založba; Partizanska knjiga, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost, 1979.

Fischer, Jasna, ur. *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848. – 1992.*, knjiga 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

Gaćeša, Nikola L. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948.* Novi Sad: Matica srpska, 1984.

Geiger, Vladimir. *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg – Folksdojčeri.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.

Geiger, Vladimir. "Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945. – 1947." *Časopis za suvremenu povijest* 38 (2006), br. 3: 1081-1100.

Geiger, Vladimir; Rupiće, Mate; Kevo, Mario; Kraljević, Egon; Despot, Zvonimir, ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti, svezak 3: Zagreb i središnja Hrvatska.* Slavonski Brod; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Hrvatski institut za povijest, 2008.

Gitman, Esther. *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.

Grahek Ravančić, Martina. *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.

Grünfelder, Anna Maria. "U radni stroj velikoga njemačkog Reicha!" *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske.* Zagreb: Srednja Europa, 2007.

Horvat, Viktor. *Suvremene nutarnje seobe i kretanje Hrvata: posljedica dinamike društvenih procesa.* Zagreb: Državna tiskara, 1942.

Ivanković, Mladenka. *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.

"Izbjegli Srbi pozdravljaju federalnu Hrvatsku". *Glas Slavonije* (s. l.), 21. 11. 1944.

Izveštaj o popisu Savezne komisije za popis žrtava rata 1941-1945. godine. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992 [reprint].

Jandrić, Berislav. "Prijeponi saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osoba osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbjegličkih logora u Italiji 1945. – 1947." *Časopis za suvremenu povijest* 38 (2006), br. 2: 457-498.

Jandrić, Berislav. "Saveznički izbjeglički logori počeci otpora hrvatske političke emigracije komunističkom režimu u domovini /logor Fermo/". U: *1945. – Razdjelnica hrvatske povijesti*, uredili Nada Kisić-Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnjak, 303-322. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.

Janjetović, Zoran. *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans.* Beograd: vlastita naklada, 2000 i 2005.

Janjetović, Zoran. "Die Ungarische Minderheit in Jugoslawien 1944-1956". U: *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941-1953*, uredila Mariana Hausleitner, 157-164.

München: Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, 2008.

Janjetović, Zoran. *U skladu s nastalom potrebom. Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944*. Beograd: Institut za noviju istoriju, 2012.

Karakaš Obradov, Marica. "Emigracija talijanskog stanovništva s hrvatskog područja tijekom Drugog svjetskog rata i poraća". *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 55 (2013): 204-225.

Karakaš Obradov, Marica. "Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata". *Historijski zbornik LXVI* (2013), br. 2: 391-404.

Karakaš Obradov, Marica. "Migracije mađarskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća". *Tokovi istorije* (2014), br. 1: 87-105.

Karakaš Obradov, Marica, "Migracije njemačkog stanovništva na hrvatskom i bosansko-hercegovačkom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća". U: *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Nova istraživanja*, uredio Enes Omerović, 335-357. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu; Hrvatski institut za povijest; Zentrum zur Erforschung deutscher Geschichte und Kultur in Südosteuropa an der Universität Tübingen, 2015.

Karakaš Obradov, Marica. "Migracije Slovencev na hrvaškem področju tekom Druge svetovne vojne (izseljevanje in izgnanstvo)". *Prispevki za novejšo zgodovino* 52 (2012), br. 2: 139-174.

Karakaš Obradov, Marica. "Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine". *Časopis za suvremenu povijest* 43 (2011), br. 3: 801-826.

Karakaš Obradov, Marica. *Novi mozaici nacija u "Novim poredcima". Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.

Karakaš Obradov, Marica. "Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske". *Croatica Christiana periodica* 37 (2013), br. 72: 153-178.

Kasaš, Aleksandar. *Mađari u Vojvodini 1941 – 1946*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 1996.

Kerkkänen, Ari. *Yugoslav Jewry. Aspects of Post World War II and Post-Yugoslav Developments*. Helsinki: Societas Orientalis Fennica, 2001.

Kolar-Dimitrijević, Mira. "Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine". *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995), br. 1: 125-136.

Lajić, Ivan; Bara, Mario. *Ratovi, kolonizacije i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2009.

Lalich, Vori. "Egzodus iz Australije u doba Hladnog rata. Povratak hrvatskih iseljenika iz Australije brodovima Partizanka i Radnik godine 1948. – 1949." *Gordogan* (2011), br. 19-22: 66-126.

Lojen, Stjepan. *Uspomene jednog iseljenika*. Zagreb: Znanje, 1963.

Manin, Marino. "O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću". U: *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, uredili Marino Manin, Ljiljana Dobrovšak, Gordan Črpić i Robert Blagoni, 233-252. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Hrvatski institut za povijest; Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK; Filozofski fakultet u Puli, 2006.

Marković, Luka. *Borba u iseljeništvu za novu Jugoslaviju*. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1975.

Mataušić, Nataša; Ivanuš, Rhea; Pavičić, Snježana; Peić Čaldarović, Du-bravka. *El Shatt. Zbjeg iz Hrvatske u pustinji Sinaja, Egipat (1944. – 1946.)*. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2007.

Maticka, Marijan. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.

Međunarodni ugovori 1941. Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova NDH, 1941.

Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Ju-goslavije 1941-1945. godine*. Beograd: Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju, 1981.

Nejašmić, Ivica. "Osnovne značajke unutarnje migracije stanovništva Hr-vatske 1880-1981". *Migracijske teme* 8 (1992), br. 2: 141-166.

Nikolić, Vinko, ur. *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*. Zagreb: Knjiž-nica Hrvatske revije; Agencija za marketing – Azinović, 1993.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, svezak I. Beograd: No-lit, 1988.

"Преко 330 хиљада интернираца, заробљеника и радника вратило се у отаџбину". *Политика* (Београд), 6. 10. 1945., 4.

Pupo, Raoul. *Il lungo esodo. Istria: la persecuzioni, le foibe, l'esilio*. Milano: Rizzoli, 2005.

Ristović, Milan. *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945*. Beograd: Službeni list, 1998.

Robionek, Bernd. *Croatian Political Refugees and the Western Allies. A documented History*. Berlin: OEZ Berlin Verlag, 2010.

Smoljan, Ivo. *Tito i iseljenici*. Zagreb: Matica iseljenika Hrvatske; Spekter, 1984.

Spehnjak, Katarina. *Britanski pogled na Hrvatsku*. Zagreb: Golden marke-ting – Tehnička knjiga, 2006.

Stefanović, Mladen. "Neprijateljsko delovanje nedićevaca, ljotićevaca i čet-nika Draže Mihailovića u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj". *Vojnoistorij-ski glasnik* XLII (1991), br. 1: 339-353.

Sundhaussen, Holm. *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistis-chen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983.

Šajti, Enike A. *Mađari u Vojvodini 1918 – 1947*. Novi Sad: Forum, 2010.

Šegvić, Vesela. *Povratak jugoslovenske ekonomske emigracije 1945-1951*. Beograd: Rad, 1953.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*. Ljubljana; Beograd; Titograd: Partizanska knjiga; Narodna knjiga; Pobjeda, 1984.

Volk, Sandi. *Ezulski skrbniki*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, 1999.

Zbornik zakona, uredaba i naredaba. Stvarno kazalo za godinu 1945., svesci I-XII. Zagreb, 1945.

Zgradnik, Maruša. "Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja". *Prispevki za novejšto zgodovino* 36 (1996), št. 1-2: 95-107.

Žerjavić, Vladimir. "Doseljavanje i iseljavanje s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju od 1910. – 1971." *Društvena istraživanja* (1993), br. 6-7: 631-656.

SUMMARY

MIGRATIONS IN CROATIA'S TERRITORY IMMEDIATELY BEFORE
AND AFTER THE END OF WORLD WAR II

Besides grave loss of human lives and destruction, World War II was characterised by mass, mostly forced migrations. The war was followed by mass external migrations (from abroad into Yugoslavia and Croatia, and vice versa), as well as internal migrations (within Yugoslavia and its people's states/republics). Many persons from Yugoslavia, and thus from Croatia, found themselves in Germany and Austria at the end of the war. Most of them were prisoners in concentration camps, forced labourers and prisoners of war, among whom the majority were citizens of the Kingdom of Yugoslavia. Many persons, who had fled abroad from the Independent State of Croatia (*Nezavisna Država Hrvatska* – NDH), mostly Jews and Serbs, as well as refugees – mostly Croats – from the large refugee camp El Shatt in Egypt, were also returning to their homeland. At the end of World War II and in its immediate aftermath, a great refugee flow started, where the majority were members of the defeated side, the Ustasha Militia and Home Guard, and to some extent their families, in a "collateral forced migration". Members of ethnic groups "unwanted" by the new Yugoslav authorities, especially Germans, Hungarians, and Italians, were either wilfully leaving or forced out of Yugoslavia. After World War II, many of the surviving Jews from Croatia and other Yugoslav territories left for Israel, which additionally reduced the Jewish community that had already been almost destroyed during the war. After the war, there was a short and rather unsuccessful episode of return of pre-war emigrants from Western European and overseas countries. Mass migrations within Yugoslavia were caused by colonisation between 1945 and 1948; also, colonists from the NDH period were being relocated within Croatia. Refugees and emigrants were also being returned, especially Slovenes from Croatia and Bosnia back to Slovenia, and the Serb population from Serbia into Croatia. Knowledge about these external and internal migrations is very important for getting a perspective on the numbers and national/ethnic, age, and gender structure of the demographic and actual human losses of Croatia that were directly and indirectly caused by World War II.

Key words: World War II; Independent State of Croatia; People's Republic of Croatia, "people's democracy"; external and internal migrations